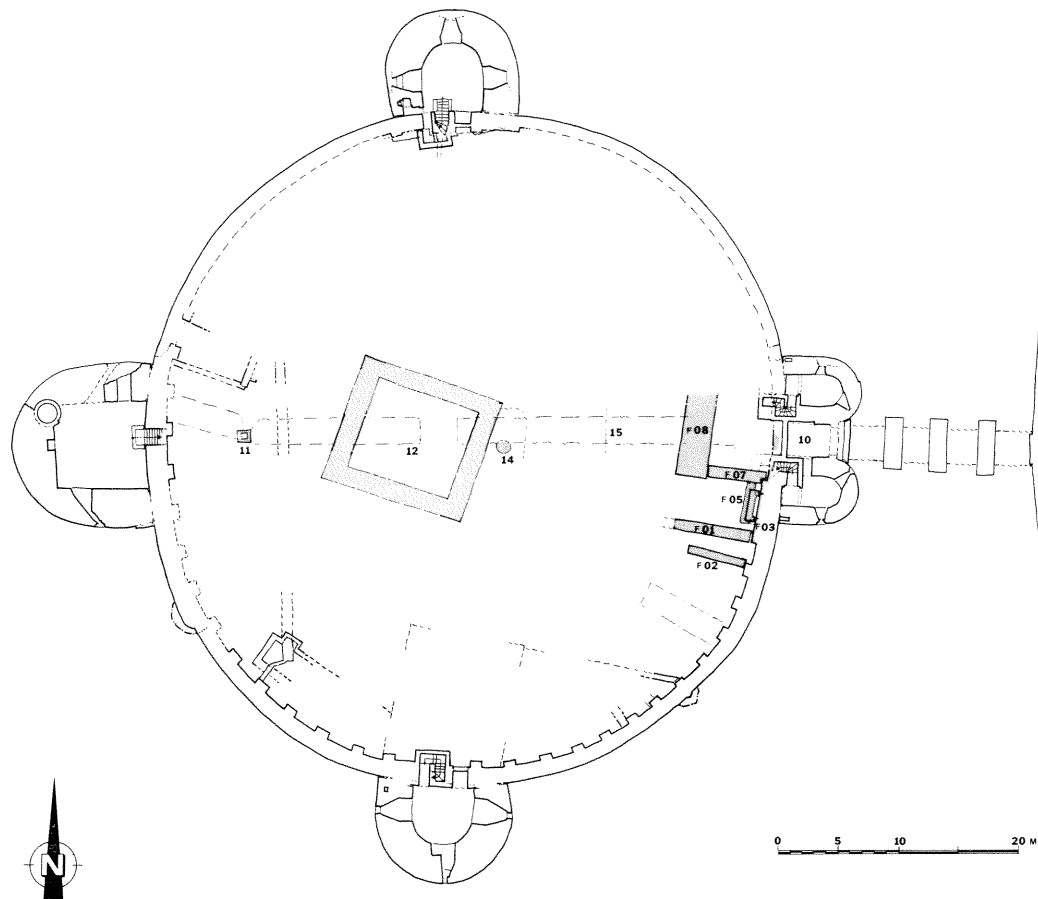


Batenburg 1991/92

** Overzicht van de resultaten van de zomercompagne 1991 **

DOOR

T.C. BAUER.



Afb. 1 Plattegrond kasteelruïne Batenburg met de resultaten van het onderzoek van 1991. (Tek. T.C. Bauer)

Inleiding:

In samenhang met de in september 1989 begonnen consolidatie van de ruïne, vonden de jaarlijkse werkweken Bouwhistorisch Onderzoek (TU Delft, fac. Bouwkunde) gedurende de zomermaanden van 1990 plaats op het terrein van de hoofdburcht van het in 1795 verwoeste kasteel Batenburg. [zie *Castellogica II* (1990-3) blz XLI-XLVI]

Hoewel de eerste fase van de herstelwerkzaamheden al in november 1990 werd afgesloten, lag het in de bedoeling het onderzoek in 1991 voort te zetten. Daartoe werd in overleg met de Stichting Vrienden van de Geldersche Kasteelen een plan opgesteld met

een aantal aandachtspunten. Resultaten van dit voortgezette onderzoek zouden dan ten dienste kunnen staan van zowel de tweede fase van de consolidatie: het herstel van de Bronckhorstertoren; als de verdere indeling van het middenterrein en de eventuele toekomstige bestemming.

Omdat pas twee dagen voor de geplande aanvang van de campagne, eind juni 1991, uiteindelijk beslist werd dat de werkzaamheden Bouwhistorisch Onderzoek doorgang zouden vinden, was het aantal deelnemers helaas niet groot. Mede als gevolg daarvan kon slechts een klein deel van de voor de zomercompagne van 1991 geplande werkzaamheden worden uitgevoerd. Met name het verwijderen van de zeer hardnekkige

begroeiing bleek meer tijd te kosten dan verwacht was.

Het onderstaande moet dan ook worden beschouwd als een tussentijds verslag. Veel is onduidelijk gebleven en enkele nieuw aan het licht gekomen verschijnselen behoeven nader onderzoek. Naar het zich laat aanzien zal dit, afhankelijk van mankracht en middelen, zeker enige jaren vergen.

De werkzaamheden in het kort.

Allereerst werd aandacht besteed aan het poortgebouw en zijn directe omgeving, met name omdat hieraan tot dusver nog nauwelijks onderzoek was verricht, met uitzondering van de privaatkokers in de twee torens.

Daarnaast hadden we nu de beschikking over een kleine graafmachine, waardoor het mogelijk werd grotere hoeveelheden puin te verwijderen. Besloten werd een oost-west sleuf aan te leggen, vanaf de Bronckhorstertoren tot aan het poortgebouw, teneinde de opbouw van het binnenterrein te leren kennen. Mocht er in het midden een (woon)toren hebben gestaan, dan zou die zeker aan het licht komen.

Afhankelijk van de tijd zouden kleine waarnemingspunten in noord-zuid richting worden aangelegd, met als doel het traceren van de binnenmuren van de 16de eeuwse (of eventuele oudere) bebouwing. Voorts zou op een aantal plaatsen, en met name nabij de noordtoren, de binnenzijde van de ringmuur nader worden bestudeerd.

Tenslotte lag het in de bedoeling de werkputten uit 1990 tegen de westtoren opnieuw uit te graven en nu te combineren met de aan te leggen oost-west sleuf, teneinde tegen de binnenzijde van de ringmuur een grotere diepte te bereiken dan tot dusver met de hand mogelijk was geweest.

Omdat het poortgebouw en de oost-west sleuf in hun afwerking zeer veel tijd vergden, is dit plan helaas niet tot uitvoering gekomen.

De belangrijkste resultaten van het onderzoek:

1: Poortgebouw:

Een groot deel van de beschikbare tijd en mankracht moest worden besteed aan puinruimen, snoeien en schoonmaken, dit alles zeer voorzichtig om de laatste sporen, bv van restanten van treden, niet uit te wissen. De trappen werden daarna in tekening gebracht, het verloop was al in grote trekken bekend, spectaculaire nieuwigheden deden zich niet voor. Van beide trappen waren de treden ooit van balkjes voorzien. Hier en daar was de aftekening van de houtnerf in de specie nog zichtbaar, ook waren plaatselijk stel-leitjes

overgebleven. Merkwaardig is het grote verschil in aanleg tussen beide trappen.

De noordelijke trap had het meest duidelijke verloop en eindigde boven in een aanbouwtje dat los tegen de binnenzijde van de ringmuur was gezet.

Ten behoeve van de aanleg van de zuidelijke trap was de bestaande ringmuur voor een deel uitgebroken.

De trap eindigde waarschijnlijk nabij de binnenzijde van de ringmuur. De toegangsdeur naar de kelder zal hebben gezeten in de achterwand van het poortgebouw aldaar; die bleek te zijn gefundeerd op een drietallen lagen relatief kleine baksteen met puin daaronder. Het geheel was los binnen de ringmuur gelegen.

Over deze zuidelijke poorttoren valt nog het volgende op te merken: volgens de tekeningen van oa Pronk en De Beijer is in de zuidelijke gevel een verticale bouwnaad zichtbaar ongeveer ter plaatse van de binnenzijde van de ringmuur. De poorttorens zullen eerst met hun binnen (-achter of west-)zijde op de ringmuur hebben gestaan en naderhand naar de binnenpleinzijde zijn uitgebreid. Dit lijkt vrij zeker althans voorzover het de zuidelijke toren betreft, duidelijkheid omtrent de noordelijke zal eerst worden verkregen als de fundering daarvan geheel is blootgelegd.

Het beganegrond-niveau van de zuidelijke toren is gedeeltelijk van puin en begroeiing ontdaan; opvallend was daarbij de ontdekking van een tweetal kanalen boven het keldergewelf, die aansloten op de ronde opening in het midden van de koepel en in oostelijke en zuidelijke richting liepen. Ze dienden oorspronkelijk tot afvoer van kruitdamp. De kanalen monden uit in de buitenmuren juist boven de twee schietspleten van de kelder.

De zuidelijke torenwand (inclusief stortkoker) sluit koud aan op de ringmuur, die daar mogelijk grotendeels nog 1e fase is. Het lijkt erop dat het 2e fase-deel en de torenwand zelf kort na elkaar tot stand zijn gekomen. In de binnenhoek van ringmuur en torenmuur is een spaarboog geslagen, daaronder bevindt zich het gewelfje over de voorruimte voor de kelder.

II: De brugkelder

De brugkelder [10], waarvan tijdens de consolidatie in 1990 al bekend was dat deze volgestort was met puin, is gedeeltelijk uitgegraven. De bodem kon niet worden bereikt, de sluitboog boven de doorgang naar de zuidelijke torenkelder kwam net in het zicht.

Aan de binnenpleinzijde is de westelijke sluitmuur teruggevonden; de zuidelijke zijmuur (die met de doorgang) was aan de bovenzijde voorzien van een overkraging met verspringende baksteen (totaal ca. 16 cm). De noordmuur was te ver afgebroken, doch zal een soortgelijke afwerking hebben gehad. Nabij de

poortdoorgang versmalde de kelder aan beide zijden zich over de volle hoogte eveneens met 15 cm, waardoor de overkraging aldaar niet nodig was. De reden van deze muurverspringing werd niet duidelijk; mogelijk hield zij verband met het aldaar veronderstelde contragewicht van de brug.

III: De poortdoorgang.

De opmeting van het opgaand muurwerk is nog niet voltooid en zal de komende zomer voortgezet worden.

Opvallend is een vreemde rechthoekige uitsparing in de omliggingsblokken aan beide kanten op ca 50 cm boven het huidige vloerniveau. Het onderste scharnier van de poortdeur zit op dezelfde hoogte. Het lijkt erop dat de doorgang ongeveer 50 cm is afgegraven. Ten behoeve van de noodzakelijke verlaging van het brugdek binnen de brugkelder kan dan de zware balk zijn aangebracht waarvan de uitgehakte uitsparing in beide zijwanden van de brugkelder werd teruggevonden.

IV: Het funderingsmuurwerk achter de poorttoren.

Bekend waren reeds de twee aanzetten van muren die in westelijke richting liepen. Het verdere verloop daarvan werd allereerst onderzocht.

Daarnaast werden nog diverse andere muurresten blootgelegd alsmede delen van de bestrating van het binnenplein achter het poortgebouw. Tbv de beschrijving worden de diverse muren in het vervolg met featurenummers (F.01 ev.) aangeduid. [Men vergelijk de plattegrond].

Ter plaatse van de zuidelijke poorttoren lijkt de eerste fase van de ringmuur nog tot bijna aan het huidige maaiveld aanwezig te zijn. Voor de voor een ringmuur gebruikelijke afwisseling van poeren (ca. 1,1 m breed) en dunnere muurgedeelten daartussen (1,70 – 1,90 m breed), is hier echter één doorlopende verzwaring van meer dan 5 m breedte in de plaats gekomen. Dit verschijnsel zou kunnen duiden op een poortdoorgang in het opgaand werk ter plaatse dat overigens omstreeks 1500 zal zijn afgebroken.

Het nagaan van de bovenzijde van muur F.01 bracht aan het licht dat deze ooit nog verder heeft doorgelopen, bij de aanleg van de tuintjes is de rest vergraven, een hoek werd niet aangetroffen. De onderzijde volgt ongeveer het talud van de heuvel en loopt dus sterk op in westelijke richting.

De muur F.07 die nogal wat overeenkomst vertoont met reeds bekende F.01 werd na ontdekking beschouwd als tegenhanger van laatstgenoemde, ze sloten beide aan op de hoeken van bovengenoemde

muurverzwaring in de ringmuur (F.03) en zouden dan deel uitgemaakt kunnen hebben van een 14de of vroeg 15de eeuws poortgebouw.

Later, na het blootleggen van het zware muurwerk F.08, met een breedte van meer dan 2,5 m, bleek onder meer uit de wijze waarop de aansluiting op F.07 tot stand kwam dat voornoemde hypothese onjuist moest zijn. De muur F.08 is zeker ouder dan F.07, alhoewel ze beide met een smalle insteek zijn ingegraven vanaf een niveau dat hoger lag dan het huidige maaiveld. De muur F.01 zal dan enige tijd hebben bestaan omdat hij moet zijn gebouwd voordat (of in die periode dat) de ruimte tussen heuvelhelling en ringmuur met puin werd opgevuld (er is geen insteek!). Van welk bouwwerk F.01 dan deel zal hebben uitgemaakt blijft vooralsnog volslagen duister.

Hetzelfde geldt voor muur F.02, gefundeerd in puin dat (mogelijk vanaf F.01) tegen de heuvelvoet gestort werd en die dientengevolge later ernstig verzakt is. Het muurwerk vertoont wel een duidelijke beëindiging, maar wederom geen spoor van een hoek of aansluiting van een andere muur.

Al het bovengenoemde muurwerk is van baksteen met formaten omstreeks 28 x 14 x 5 à 6 cm, lijkt (iets) jonger dan de eerste fase van de ringmuur, maar is zeker ouder dan de herbouwfase uit ca 1550. De erop staande bebouwing heeft vermoedelijk de verwoesting rond 1500 niet overleefd. In elk geval is op de latere afbeeldingen niets ervan zichtbaar.

Tenslotte moet nog een langgerekt fundament F.05 (0,5 x 2,5 m) vermeld worden gelegen achter de ringmuur tussen de muren F.01 en F.07, maar niet erop aansluitend, en dat mogelijk behoorde tot de veronderstelde oudere poortdoorgang. Later werd dit mede benut om er de 17de eeuwse aanbouw van de poort op te funderen.

De bestrating die werd aangetroffen bestond voornamelijk uit baksteenklinkers op z'n kant, soms afgewisseld met veldkeien, ook de bovenzijde van het oudere muurwerk maakte er deel van uit. Datering in hoofdzaak 17de eeuws, het vorig jaar blootgelegde straatje meer naar het zuiden zal uit dezelfde tijd stammen. Enkele gedeelten met keitjes nabij de poortdoorgang zouden meer recent kunnen zijn.

V: De oost-west sleuf.

Tijdens de aanleg van deze sleuf, die begonnen werd tegen de westtoren, troffen we naast veel puin ook een vierkant fundament van baksteen (1,2 m) aan op ca. 6 m vanaf de ringmuur. [11] De functie van dit muurwerk bleef onduidelijk; een vierkant gat in het midden zou kunnen wijzen op een houten stijl, onderdeel van de westvleugel uit 1686?

Waarschijnlijker, gezien de veel grotere aanlegdiepte

dan de westvleugel, maakte het echter deel uit van een (16de eeuwse) aanbouw tegen de westtoren, voorafgaand aan de bouw van de westvleugel. Omdat alle bijbehorende loopvlakken verloren zijn gegaan (afgegraven of vergraven bij tuinaanleg) zal de waarheid moeilijk te achterhalen zijn.

Het vervolg van de sleuf bracht naast de uitbraaksporen van de binnenmuur van de westvleugel uit 1686 – nu duidelijker dan in de sleuf van vorig jaar – een veel groter en dieper doorgaande verstoring aan het licht. Dit bleek de geheel uitgebroken fundering van een ongeveer vierkant bouwwerk te zijn, hoogstwaarschijnlijk een (woon)toren uit de 12de eeuw (blijkens het schervenmateriaal). Het uitbraakspoor verliep schuin door de sleuf: gereconstrueerde muurdikte ca. 1,5 m. Vervolgens werd ook de oostelijke tegenhanger ontdekt, waarna een globale afmetingsbepaling mogelijk was. [12]

Een vlakje, net tot onder de 19de eeuwse verstoringen, bracht duidelijk de noordwesthoek in het zicht, tesamen met een peiling op de zuidoosthoek gaf dit de mogelijkheid de toren in plattegrond te reconstrueren (afm. ca. 11 x 12 m; zie plattegrond).

VI: Nadere bijzonderheden omtrent de profielen en de laagopbouw.

Ruim 2,5 m onder het huidige maaiveld bevond zich een natuurlijke gele zandlaag: een rivierduin. Na een bruin zandig overgangsgebied, restant van de oorspronkelijke begroeiingslaag, volgde een kleiig humeus pakket, waarin veel ijzertijdaardewerk voorkwam.

Directe nederzettingssporen werden in de sleuf niet aangetroffen. Een tweetal inelkaar gedrukte aardewerk potten (ijzertijd, in situ) duidde echter wel op een bewoning zeer dicht in de nabijheid, hetgeen bevestigd werd door de vrij grote aantallen ijzertijdscherven in de ophogingslagen erboven.

De bouwsleuf voor de kasteeltoren was direct van bovenaf in bovengenoemde humeuze laag ingegraven, zonder zichtbare insteek (funderingsdiepte minder dan 50 cm). Gelijktijdig met het optrekken van de muren zal het terrein rondom zijn opgehoogd. Dit bleek ondermeer uit het voorkomen van dunne specielaagjes tussen de diverse ophogingspakketten en vooral het specielaagje direct op het humeuze ijzertijdoppervlak, het niveau waar vanaf men begon met bouwen.

Een voordeel van deze werkwijze is dat men geen bouwsteigers nodig heeft, althans niet tot aan het niveau van het uiteindelijke beoogde maaiveld.

Indien we ervan uitgaan dat de vorig jaar in de grondprofielen zichtbare helling aan de westzijde tot tegen de toren doorliep, zou het kasteelterrein een hoogte



Afb. 2 Uitbraak van de torenwand in sleuf 12.

kunnen hebben gehad van ca 3 m boven het huidige maaiveld. Mogelijk was er een palissadering op de overgang van bovenzak en helling. Het ophogen geschiedde niet erg gelijkmatig, getuige het afwisselend voorkomen van grondbulten en uitvlaklagen. De gebruikelijke versteviging van de helling met plaggen werd tot nu toe niet aangetroffen. Mogelijk vond dit alleen plaats op groter diepte, in de nabijheid van de gracht (een diepte die tot heden nog niet bereikt kon worden). Toch wijzen de aangetroffen verschijnselen wel op de aanleg van een motte met een totale hoogte van meer dan 5 m boven het toenmalige maaiveld.

Aan de oostzijde is meer ruimte geweest aansluitend op de toren. De waarschijnlijk 12de eeuwse woontoren ligt niet exact in het midden van het huidige, vrijwel cirkelvormige kasteelterrein; we zien een verschuiving van ca. 5 m naar het westen. Dit opent de mogelijkheid, boven op het platform een kleine voorruimte voor de toren te creëren, met misschien een poortgebouwtje?

Omdat de meeste grond is gestort tijdens de bouw, dus voordat de feitelijke bewoning een aanvang nam, werd betrekkelijk weinig vondstenmateriaal aangetroffen. Wel is het zo dat al het materiaal moet dateren van voor of tijdens de bouw, de jongste scherven

geven dus een goede indicatie voor de bouwtijd. In dit geval zal die rond het midden van de 12de eeuw liggen. Het merendeel van de scherven dateert echter uit de late ijzertijd. Voor een klein deel in situ, doch in hoofdzaak in de ophogingspakketten. De grond zal grotendeels afkomstig zijn uit de in de 12e eeuw gegraven gracht, in grote lijnen nog de huidige gracht.

VII: Het torenmuurwerk.

Muurwerk in situ werd in de sleuven niet meer aangetroffen, wel grote brokken ijzeroersteen, fijn puin, veel specie, grind en kleine fragmenten tuf. Daarnaast Romeinse baksteen- en dakpanfragmenten en een hypocausttegel.

In de hierna nog te bespreken kuil tegen de oostelijke buitenmuur van de uitgebroken toren – een mogelijke waterput [F14] – werd relatief veel meer natuursteen aangetroffen, waaronder vrij veel tuf en een zwaar driehoekig blok Naamse steen.

Dit leidt tot de veronderstelling dat het puin afkomstig is van de afbraak (door een verwoesting?) van het opgaand werk van de centrale toren, kort voor, tijdens of na de bouw van de oudste ringmuur in de 14de eeuw. In die zelfde tijd zal men ook de motte deels hebben vergraven. Het muurgedeelte dat na het afgraven van de heuvel ondergronds bleef, zal men toen wel grotendeels hebben laten zitten.

In de 17de eeuw, tijdens de bouw van de westvleugel (1686) werden de funderingen herontdekt (en geïnterpreteerd als zijnde een Romeinse tempel) en alsnog totaal uitgebroken, waarschijnlijk om de tufwandblokken tot tras te kunnen vermalen.

Helaas werd in die delen van de uitbraak die we konden onderzoeken nog geen aardewerk aangetroffen, waardoor de geschetste situatie hypothetisch blijft.

VIII: Bijzondere verschijnselen.

A: Met name aan de oostzijde van de bouwsleuf van de oostwand van de toren zijn in de profielen merkwaardige verstoringen te zien. Direct tegen de voormalige toren aan is er een zeer diepe ingraving – oorspronkelijk aangezien voor de insteek van de torenmuur – tot ver onder de onderkant van de muur in het rivierzand gegraven. De richting (uit het bodemvlak in de sleuf afgeleid) is afwijkend ten opzichte van de uitbraaksleuf, de kuil eindigt aan de noordzijde ca 30 cm achter de profielwand terwijl aan de zuidzijde binnen de grote kuil nog een tweede, smalle kuil is gegraven, later gevuld met brokken puin (waaronder tuf!). Een smal zwart vertikaal lijntje kan duiden op een houten ton, mogelijk was hier sprake van een waterput. (of koelton?)

B: Een tweede vreemde ingraving bevond zich verderop in de sleuf, ongeveer halverwege tussen de oostelijke uitbraak van de torenmuur en het poortgebouw. [15] Ook hier zagen we op de scheiding van de grondsoorten zwarte lijntjes, waarvan we aannemen dat het ooit schotten waren, om de grond tijdelijk vast te houden. Het doel van deze ingraving, waarvan ook de afmeting in noord-zuid richting niet bekend werd, bleef vooralsnog onduidelijk, misschien voor een ooit geplande ingangspartij?

IX: De Noordtoren.

De binnenzijde van de ringmuur werd na een worsteling met vele boomwortels en puin enigermate in het zicht gebracht, waarna bleek dat het muurwerk van de tweede fase was gefundeerd op een vorm van spaarbogen, die gesteld waren op puin waarin vrij veel mergel voorkwam.

De nis ten oosten van de trap in de noordtoren is waarschijnlijk ooit bedoeld geweest om toegang tot een kelderruimte te geven, die echter nooit tot stand zal zijn gekomen. Of dit vergelijkbaar is met de situatie achter de zuidtoren zal nog nader onderzocht dienen te worden.

De trap werd geheel in tekening gebracht, daarbij werd bevestigd dat deze in de 17de(?) eeuw nogal gewijzigd was. Het oorspronkelijk beloop kon helaas niet achterhaald worden omdat daarvoor veel muurwerk moest worden gesloopt. Wel verkregen we zicht op de bovenzijde van de overwelling van het gangetje door de ringmuur dat leidde naar het begin van de oorspronkelijke trap. Nabij de aansluiting op de binnenzijde van de ringmuur (hier nog de eerste fase) was sprake van ernstige verzakking en scheurvorming. Onder de vloer in het gangetje, waarin overigens geen bestrating voorkwam, werd nog juist de aanzet van een poer aangetroffen van het spaarbogensysteem van de eerste fase van de ringmuur.

Delft,
Februari 1992